

Community of Practice

WERKBOEK

RUIMTELIJKE RECHTVAARDIGHEID

Voorbeelden, opdrachten,
praktijkreflecties

Inhoud

Inleiding	1
Hoe werkt dit werkboek?	2
Wat is rechtvaardigheid?	4
OPDRACHT 1. De fluit	4
OPDRACHT 2. Rechtvaardigheidsassociaties	5
De rechtvaardige stad	6
OPDRACHT 3. Beleidsambities	6
OPDRACHT 4. Opgave	7
Verdelende rechtvaardigheid	8
OPDRACHT 5. Schaalparadox	9
OPDRACHT 6. Verdelingsprincipes	11
Procedurele rechtvaardigheid	12
OPDRACHT 7. Proceswaardes	12
OPDRACHT 8. Participatieladder	13
OPDRACHT 9. Besluitvormingsprincipes	15
Erkende rechtvaardigheid	16
OPDRACHT 10. Voor wie bouw jij-Bingo	16
OPDRACHT 11. Belanghebbendenwiel	18
Reflectie	20
OPDRACHT 12. En nu aan de slag: acties	20
OPDRACHT 13. Rechtvaardigheidspitch	20
OPDRACHT 14. Narrative walk	21
Referenties	22
Werkbladen	25

Inleiding

Nederland staat voor grote opgaves, die we vorm moeten geven in een beperkte, schaarse ruimte. Die hoge ruimtedruk vraagt om het maken van duidelijke keuzes. Keuzes die om een stevige en uitlegbare onderbouwing vragen – want als je voor het ene kiest, is er geen ruimte meer voor iets anders. Maar hoe kies je zo rechtvaardig mogelijk, en met een zo rechtvaardig mogelijke uitkomst?

Rechtvaardigheid gaat over voor wat waar beschikbaar is – en over wie hierover meedenkt en meebeslist. Rechtvaardigheid als lens helpt om deze keuzes voor de schaarse ruimte te onderbouwen en te verantwoorden. Vaak is dat lastig, boordevol dilemma’s en complexe afwegingen. Hoe pak je dat aan? De handvatten daarvoor wisselen professionals met elkaar uit in de Community of Practice Rechtvaardige Stad – en die kennis (tenminste, voor zover we die nu hebben verzameld) delen we in dit werkboek.

Hoe werkt dit werkboek?

Voor velen is rechtvaardigheid een gevoel of een emotie. Iets voelt goed, juist, rechtvaardig. Of juist niet, natuurlijk. Een sluitende definitie of consensus over wat rechtvaardigheid is bestaat niet. De verschillende ideeën over rechtvaardigheid botsen geregeld. En dit is juist ook nodig om rechtvaardigheid bespreekbaar te maken, scherp te krijgen waar we het over hebben, om vervolgens ook samen aan de slag te gaan. Dit werkboek biedt praktische handvatten, herkenbare voorbeelden en verdiepende inzichten. Niet als eindpunt, maar als uitnodiging tot verdere reflectie en ontwikkeling.

Dit werkboek is gericht op iedereen die werkt aan onze fysieke leefomgeving. Overheden, woningcorporaties, ontwerpers en planologen, alsook gebiedsontwikkelaars, projectontwikkelaars en andere marktpartijen. In het bijzonder richten we ons op gemeentelijke afdelingen en projectteams die aan ruimtelijke opgaves werken, vanuit de gedachte dat gemeentes als institutie een cruciale rol spelen in het nastreven van rechtvaardigheid – en de ervaring dat elke ruimtelijke opgave altijd ook een sociale opgave is.

Voor twee tot tweehonderd uur

Dit werkboek is voor twee tot tweehonderd uur. Twee uur voor wie bijvoorbeeld meer grip wil krijgen op het begrip rechtvaardigheid of voor wie wil begrijpen wat met procedurele rechtvaardigheid wordt bedoeld. Tweehonderd uur voor wie er meer intensief mee aan de slag gaat – samen met je team, afdeling of projectgroep. Voorafgaand aan een opgave of project, of juist als monitöringsinstrument. Een handreiking die je naast elke projectstap kunt leggen. Waar willen we naartoe? Doen we de juiste dingen? Welke actoren zijn nog niet betrokken? En wie beslist er eigenlijk? Ten slotte vormt dit werkboek ook een rijk evaluatie-instrument. Wat zouden we, met de kennis van nu, een volgende keer anders doen?

Wij hopen dat dit werkboek je zal ondersteunen bij het onderbouwen en verantwoorden van keuzes en bij het werken aan een rechtvaardige stad!

Leeswijzer: een werkboek met voorbeelden en opdrachten

In dit werkboek staan we eerst stil bij het begrip rechtvaardigheid en bij het werken aan een rechtvaardige stad. Vervolgens gaan we dieper in op drie dimensies van rechtvaardigheid: verdeling, procedure en erkenning. Elk van deze dimensies wordt vergezeld door voorbeelden en opdrachten. We sluiten de handreiking af met referenties, lees- en kijktips.

VOORBEELDEN

De voorbeelden zijn er ter illustratie en om inspiratie uit op te doen. Die in dit werkboek helpen om de thematiek helder te krijgen.

OPDRACHTEN

De opdrachten zijn er om vanuit beleid en praktijk gezamenlijk taal en invulling te geven aan rechtvaardigheidsvraagstukken.

Voor een aantal opdrachten is een werkblad ontwikkeld, negen in totaal. Deze werkbladen zijn in het werkboek opgenomen en extra achterin als bijlage te raadplegen. Om zelf te printen, bij voorkeur minimaal op A3-formaat, om vervolgens goed te kunnen invullen.

Praktijkreflecties

De Community of Practice Rechtvaardige stad is al een aantal jaar actief. De afgelopen jaren zijn studiebijeenkomsten, publieksbijeenkomsten, werksessies en wijkbezoeken georganiseerd. Tijdens deze en andere activiteiten zijn velen in het netwerk geïnspireerd om op eigen wijze rechtvaardigheid een plek in hun werk te geven. Verspreid door dit werkboek heen vind je negen praktijkreflecties, waarin professionals vertellen hoe zij in hun eigen werkpraktijk invulling geven aan rechtvaardigheid.

Wat is rechtvaardigheid?

Rechtvaardigheid kan gezien worden als de erkenning en reactie op structurele ongelijkheden. Rechtvaardigheid bevraagt ongelijkheden, onrecht en onmacht: klopt dat wel? Gaat dit zo wel goed? Is dat wel rechtvaardig? Rechtvaardigheid kent een sterk normatief karakter. Want wat voor de één rechtvaardig is, is dat voor de ander misschien niet. **OPDRACHT 1** laat dit zien.

OPDRACHT 1.

De fluit

Deze opdracht is een vertaling van een beroemd verhaal van de Indiase econoom en filosoof Amartya Sen. Het verhaal stelt je voor een rechtvaardigheidsdilemma.

Drie kinderen maken ruzie om een fluit. Samira, Jip en Félice. Samira zegt dat zij de enige is die erop kan spelen en dat zij daarom recht heeft op de fluit. Jip zegt dat hij zo arm is dat hij zonder fluit geen speelgoed zou hebben. En Félice zegt dat de fluit van haar is, omdat zij de fluit zelf heeft gemaakt.

1. Lees het korte verhaal hardop en bespreek samen de vragen.
2. Wie moet de fluit krijgen, Samira, Jip of Félice? En waarom?
3. Wat is in deze situatie rechtvaardigheid?

Rechtvaardigheid in beleid en praktijk

Veel onderzoekers associëren rechtvaardigheid met woorden als ‘eerlijk’, ‘gelijk’ en ‘gelijkwaardigheid’. Rechtvaardigheid gaat voor sommigen om het beschermen en verheffen van achtergestelde en kwetsbare groepen. Voor anderen gaat rechtvaardigheid over het streven naar een samenleving die gelijke kansen biedt aan iedereen of waarin middelen en voorzieningen zo eerlijk mogelijk verdeeld zijn. Volgens sommigen wordt rechtvaardigheid dan ook wel gezien als een deugd en een vorm van ‘juist’ handelen, waarbij rekening wordt gehouden met het welzijn of het belang van anderen. Zowel in het sociaal domein als in het ruimtelijk vakgebied is rechtvaardigheid al decennialang een belangrijk onderwerp. In het sociaal domein werken sociaal werkers bijvoorbeeld actief aan het aanpakken van onrechtvaardigheden, zoals uitbuiting en institutioneel racisme. In het ruimtelijk beleid wordt gewerkt aan toegankelijkheid en gemengde wijken in plaats van aan gesegregeerde buurten en *gated communities*. Toch blijft rechtvaardigheid vaak een abstract idee, in plaats van dat het concrete handvatten biedt. Met **OPDRACHT 2** krijg je inzichtelijk wat onder rechtvaardigheid kan worden verstaan: waar hebben we het eigenlijk over?

OPDRACHT 2.

Rechtvaardigheidsassociaties

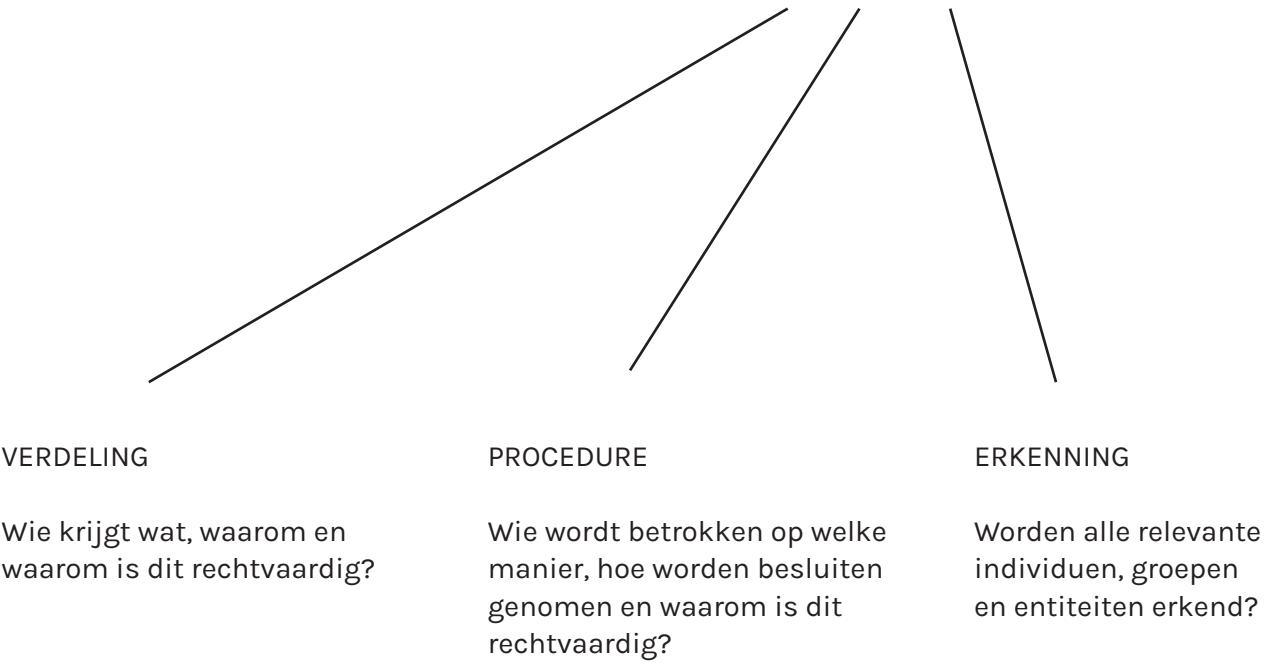
Wat associeer je met het begrip ‘rechtvaardigheid’? Maak een eenvoudige mindmap en bespreek deze met je collega’s.

1. Pak een groot vel of whiteboard en schrijf in het midden ‘Rechtvaardigheid’. Omcirkel dit.
2. Geef iedereen de gelegenheid om zijn of haar associaties op te schrijven.
3. Laat iedereen nu hardop zijn of haar associaties delen. Schrijf elke associatie op een plek op de mindmap. Dat kan intuïtief - soms ontstaat er vanzelf een structuur. Je kunt de mindmap aanvullen tot jullie in herhaling vallen, of tot de tijd om is.
4. Verrijk de mindmap: omcirkel of onderstreep belangrijke woorden, teken pijlen om verbanden aan te geven, of voeg vragen toe.
5. Reflecteer samen op de mindmap. Wat valt op? Is het beeld divers of juist niet? In hoeverre is er in deze groep sprake van een gedeeld beeld van rechtvaardigheid? Wat kenmerkt dit beeld? Is er iets belangrijks wat ontbreekt?

Vele dimensies en aspecten

Rechtvaardigheid kent vele dimensies en aspecten. Denk bijvoorbeeld aan epistemische rechtvaardigheid: dit gaat over het feit dat alle vormen van kennis én ervaring serieus moeten worden genomen. Klimaatrechtvaardigheid verwijst naar de oneerlijke en ongelijke gevolgen die klimaatverandering heeft voor verschillende groepen. Of denk aan herstellende rechtvaardigheid, ecologische rechtvaardigheid, interactionele rechtvaardigheid, intergenerationele rechtvaardigheid en vereffende rechtvaardigheid. Diverse dimensies en aspecten van rechtvaardigheid, waarover in disciplines als de filosofie, de geografie en het recht veel geschreven wordt. Een bekende indeling van rechtvaardigheid bestaat uit de volgende drie dimensies: verdeling, procedure en erkenning. Deze drie dimensies – die onderling met elkaar verbonden zijn – staan centraal in dit werkboek.

Ruimtelijke rechtvaardigheid staat hier voor het expliciet en transparant zijn over je afwegingen binnen deze dimensies, waarbij je doorlopend reflecteert op de keuze die je maakt en de onderbouwing en impact van die keuze.

De rechtvaardige stad

Een rechtvaardige stad is een streven waar waarschijnlijk weinig mensen op tegen zullen zijn. Maar wat bedoelen we er precies mee? Het streven naar een rechtvaardige stad kan lijken op andere beleidsambities, zoals het bereiken van ‘goede groei’ of het verwezenlijken van een ‘inclusieve stad’. Of denk aan begrippen als wederkerigheid of wederzijds profijt, of aan het concept van sociale duurzaamheid dat ontwikkelende partijen steeds vaker hanteren. Verschillende woorden, maar vaak dezelfde rechtvaardigheidsdoelen nastrevend. In **OPDRACHT 3** staan de bestaande (beleids)kaders en -doelen centraal, alvorens we onze eigen acties gaan formuleren.

OPDRACHT 3. Beleidsambities

Je werkt eigenlijk altijd binnen een bestaand kader, dat bepalend is voor de keuzes die je maakt. Deze opdracht helpt je om je bewust te zijn van dat kader. En het stelt je voor de keuze: accepteer je dit, of ga je actief op zoek naar meer ruimte om meer rechtvaardige keuzes te kunnen maken? Welke bestaande beleidsdoelen, -ambities en -regels bestaan er in de gemeente waarin jouw opgave of project speelt, die wat jou betreft (al) bijdragen aan het werken aan een rechtvaardige stad? Denk hierbij aan de Omgevingsvisie, het collegeakkoord of aan andere nota's en documenten waarin dit zou kunnen staan.

1. Ga na welk beleid invloed heeft of kan hebben op rechtvaardigheid en vul dit in op het werkblad 'Rechtvaardig beleid'. Maak onderscheid tussen uitgangspunten die rechtvaardigheid bevorderen en uitgangspunten die dat belemmeren. Als het werkblad is ingevuld, bespreek dan met elkaar de volgende vragen.
2. Wat is de handelingsruimte binnen jouw opgave of project om aan rechtvaardigheid te werken?
3. Biedt dit voldoende ruimte om rechtvaardige keuzes te maken?
4. Wat kun je doen om deze ruimte te vergroten en wie heb je hierbij nodig?

Functionies, concepten en modellen

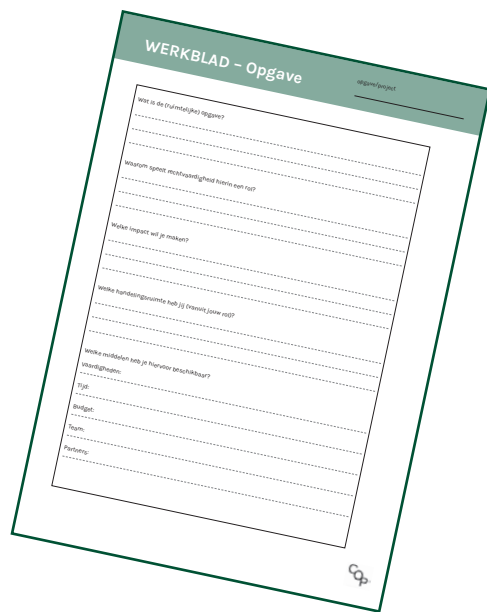
We zien de laatste jaren bij gemeentes veel inspanningen om opgaves zo breed mogelijk te benaderen. Hierbij wordt vaak gezocht naar een verdere integratie van het sociaal domein met het fysieke veld. Specifieke functies, zoals sociaal architect, buurtontwikkelaar of sociaal bouwmeester, worden ingesteld. Afdelingen en teams uit het sociaal domein en uit het ruimtelijk vakgebied weten elkaar steeds meer te vinden. En er worden in gemeentes nieuwe teams gevormd om in gezamenlijkheid te werken aan sociaal-ruimtelijke opgaves. Daarnaast zien we dat specifieke concepten, zoals de Sustainable Development Goals en de donuteconomie worden gebruikt om een kader te hebben voor meer rechtvaardige ontwikkeling.

VOORBEELD De donuteconomie

Met de donuteconomie pleit de Britse econome Kate Raworth voor een economisch systeem en een maatschappij waarin wordt voorzien in ieders sociale rechtvaardigheid, menselijke waardigheid en welzijn, zonder dat we daarvoor de aarde uitputten. De donut werkt als een kompas en biedt een veilige en rechtvaardige ruimte voor alle leven, waar inclusieve en duurzame economische ontwikkeling plaatsvindt.

Allereerst is het belangrijk scherp te hebben wat precies jouw opgave of project is. Waar wil je naartoe werken en welke ruimte en middelen heb je tot je beschikking? In **OPDRACHT 4** komen dergelijke vragen aan bod.

OPDRACHT 4. Opgave

Visualisatie van de uitkomsten van een strategische sessie bij VORM over hun klantwaarde 'Leefbare toekomst' (Afbeelding: Mei-Li Nieuwland).

PRAKTIJKREFLECTIE Madelief Ritt (VORM)

Van klantwaarde naar strategische keuze

VORM werkt vanuit duidelijke klantwaardes. Eén daarvan is de 'leefbare toekomst': de overtuiging dat een woning pas echt waarde krijgt in een buurt waar mensen prettig kunnen leven. Buurten die betaalbaar, gezond en duurzaam zijn. In november 2025 organiseerden we, vanuit het nieuwe team Sociale Impact & Duurzaamheid, een driedaagse strategie om hieraan richting te geven en gingen we op zoek: wat betekent dit concreet voor hoe wij werken en waaraan we ons committeren? En ook: waar staat VORM in 2030 en 2050? Niet als abstract toekomstbeeld, maar als leidraad voor keuzes vandaag. Marthe Singelenberg (onderzoeker Hogeschool van Amsterdam) nam ons mee in verschillende lenzen op rechtvaardigheid: wie profiteert van ontwikkeling, wie raakt uit beeld, welke aannames nemen we zelf mee? Juist in een context van schaarste en botsende belangen vraagt dat om expliciete afwegingen. Nu hebben we inclusie en rechtvaardigheid expliciet verankerd in onze strategie. Binnen de pijler voor iedereen een plek gaat het niet alleen over wie er in een gebied terecht kan komen, maar juist ook over hoe keuzes tot stand komen. Onze ambitie is om dit in gebiedsopgaves concreet te maken. We brengen in beeld wie profiteert, wie risico loopt buiten beeld te raken en welke stemmen wel of niet worden gehoord. We sturen op transparante afwegingen, betrekken diverse perspectieven en bouwen voort op bestaande sociale structuren, zodat zowel proces als uitkomst rechtvaardiger worden.

Verdelende rechtvaardigheid

Verdelende rechtvaardigheid, ook wel distributieve rechtvaardigheid genoemd, gaat over ‘wie wat krijgt en waarom’. Over de ‘juiste’ verdeling van middelen met als doel een eerlijke uitkomst voor iedereen. Het gaat in zekere zin dus om het bereiken van een ‘eerlijke stad’. Een van de leidende principes van de nieuwe Nota Ruimte luidt: ‘De grote ruimtelijke opgaves vragen om nieuwe oplossingen en een rechtvaardige verdeling van de schaarse ruimte met een balans tussen lusten en lasten.’ Maar wat is precies een rechtvaardige verdeling? En hoe vind je die balans tussen lusten en lasten?

Verdelende rechtvaardigheid gaat over wat je verdeelt. Hoe verdeel je schaarse ruimte, middelen en tijd? En op basis waarvan maak je die verdeling? Het bevraagt de verdeling van bijvoorbeeld investeringen en woningen in een regio, of van publieke voorzieningen en van ov-haltes binnen gemeentegrenzen. Hierbij is er in het bijzonder aandacht voor de onderbouwing van deze verdeling. Krijgt een bepaald gebied of een zekere doelgroep meer of minder aandacht of ontwikkelingsmogelijkheden dan een ander gebied of doelgroep? Het hanteren van referentienormen is een poging om, ondanks de vrijblijvendheid, te zoeken naar een passende verdeling van voorzieningen.

VOORBEELD

Referenznormen

De laatste jaren stellen steeds meer gemeentes referentienormen op voor (maatschappelijke) voorzieningen, waarin staat hoeveel vierkante meter van een bepaalde voorziening nodig is voor een x-aantal inwoners of een x-aantal woningen. Dit vanuit het idee om hiermee weloverwogen beslissingen te kunnen nemen over welke voorzieningen waar nodig zijn.

Schaalparadox

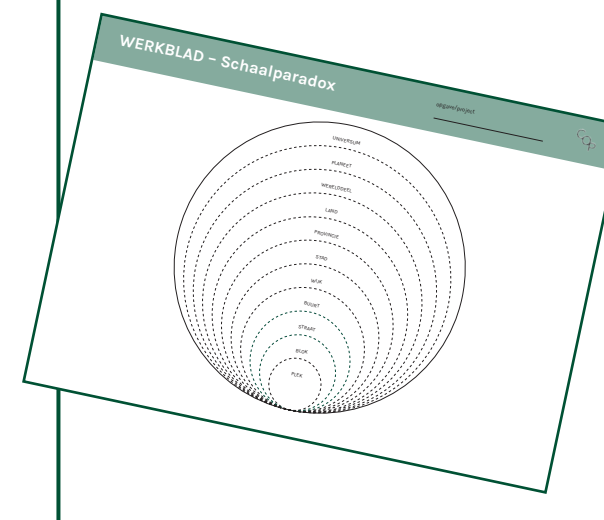
Ruimtelijke verdelingskeuzes – wie krijgt wat en waarom – hebben dikwijls grote gevolgen op verschillende schaalniveaus. De schaalparadox raakt aan de kern van dit rechtvaardigheidsdilemma: de spanning tussen individuele rechten en het grotere publieke belang. Wat op het ene schaalniveau als rechtvaardig wordt ervaren, kan op een ander schaalniveau juist als onrechtvaardig worden beleefd. Denk bijvoorbeeld aan mobiliteitsbeleid. Het verdwijnen van parkeerplekken is met het oog op de mobiliteitstransitie te rechtvaardigen, maar als de parkeerplek voor jouw deur verdwijnt, dan kan dit beleid voor jou als bewoner als onrechtvaardig worden ervaren. Het is daarom van belang om je bewust te zijn van de verschillende schaalniveaus van jouw opgave of project **(OPDRACHT 5)**.

OPDRACHT 5.

Schaalparadox

Deze opdracht helpt je jouw bewustzijn van de verschillende schalen waarop je keuzes effect hebben te versterken.

1. Omcirkel op welk geografisch schaalniveau jouw opgave of project zich richt.
2. Bepaal vervolgens op welke andere schaalniveaus de ontwikkeling mogelijk effecten of consequenties kan hebben. Trek lijnen vanuit het omcirkelde schaalniveau naar deze andere niveaus. Schrijf bij elke lijn wat je hiermee bedoelt. Wat is de relatie tussen de opgave en dit schaalniveau?
3. Bespreek ten slotte de manieren waarop je rekening kunt houden met de schaalparadox en kunt werken aan een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van lusten en lasten.

Ruben Ferwerda pleit voor een mentale schaa sprong zoals de astronauten van de Artemis II-missie ervaren (Foto: NASA).

PRAKTIJKREFLECTIE

Ruben Ferwerda (Urban.nl, Hogeschool Saxion en ArtEZ)

Overview Effect

Ik volgde met veel bewondering de recente Artemis II-missie, ruim vijftig jaar na de eerdere maanvluchten. Niet alleen het technologische hoogstandje fascineerde mij, maar ook de kans om met de bemanning een glimp op te vangen van wat zich op galactische schaal in onze achtertuin bevindt. Deze wisseling van perspectief, die ook wel het *Overview Effect* wordt genoemd, maakt een onuitwisbare indruk. Door het zien van de aarde op deze schaal, dringt het besef door hoe kwetsbaar en hoezeer we aan elkaar onderworpen zijn. En dat we, net als de Artemis II-crew, een goed getraind en op elkaar inspelend team zouden moeten vormen om ons blauw-groengekleurde ruimteschip overeind te houden. Als we toch eens deze mentale schaalsprong kunnen maken bij het bedwingen van bijvoorbeeld de klimaat, woon- of opvangcrisis. Die wensgedachte is in zichzelf niet rechtvaardig, want niet iedereen heeft de mogelijkheid om z'n eigen sores te kunnen ontstijgen. De angst voor het onbekende, om tekort te komen en niet mee te kunnen doen, is een realiteit voor velen. Wanneer het andere kamp er dan enkel idealisme en positivisme tegenoverstelt, werkt het polarisatie in de hand. Juist de perspectiefwisselingen van de drie dimensies van de rechtvaardige stad zijn daarom essentieel en ik onderschrijf die binnen opgaves waaraan ik werk: van wijkvernieuwing en -verdichting met bewonersparticipatie tot aan vluchtelingenhuisvesting. Laat onze inzet als team zijn om elkaars waarheid en realiteit te erkennen. En vervolgens op rechtvaardige wijze vorm te geven aan onze gezamenlijke missies.

Keuzes maken

Vaak kom je situaties tegen waarin je (pijnlijke) keuzes moet maken. Dat kan zijn vanwege een beperkte hoeveelheid middelen, tijd of geld. Of omdat de ene keuze nou eenmaal niet samengaat met een andere keuze. Verdelingsprincipes helpen om te bepalen en te begrijpen op basis van welke redenering je deze keuzes maakt. Dikwijls is de keuze voor een bepaald verdelingsprincipe politiek ingegeven. Dit maakt het van belang om inzicht te hebben in de politiek-bestuurlijke koers van de gemeente van jouw opgave of project.

Verdelingsprincipes

Vanuit verschillende politiek-filosofische stromingen zijn verdelingsprincipes te onderscheiden. Hierbij kan worden gedacht aan een egalitair ‘iedereen hetzelfde’-principe, een liberaal ‘vrije verdeling’-principe, of een principe waarin ‘iedereen voldoende’ heeft. Of denk bijvoorbeeld aan het limitarisme, waarbij niemand ‘te veel’ heeft en er bijvoorbeeld een rijksdomsplafond is. Hoogleraar Edwin Buitelaar zet in zijn werk vier types stad centraal, elk gebaseerd op een specifieke politiek-filosofische stroming met een typerend verdelingsprincipe, zie onderstaande tabel.

Principe	Filosofische stroming	Verdeling	Beleid (voorbeelden)
Welvarende stad	Utilitarisme	Maximaal voor een zo groot mogelijke groep	Grote projecten gericht op waardecreatie
Egale stad	Egalitarisme	Iedereen hetzelfde	Mengingsbeleid, spreidingsbeleid
Voorzienende stad	Sufficiëntarisme	Iedereen voldoende	Armoedebelaid, 15-minutenstad
Vrije stad	Liberalisme	Geen	Globale bestemmingsplannen

VOORBEELD

Ongelijk investeren voor gelijke kansen

De gemeentes Utrecht en Amsterdam hanteren het beleidsprincipe ‘Ongelijk investeren voor gelijke kansen’. Dit houdt in dat deze gemeentes meer mid-delen, geld en personeel besteden aan mensen en buurten die dit het hardst nodig hebben.

Een belangrijk punt in het werk van Buitelaar is dat verdelingsprincipes helpen om keuzes te maken en te onderbouwen wat hiervoor je argumenten zijn: de principes – en dus wat voor stad je wilt zijn – zijn niet altijd met elkaar te verenigen en kunnen elkaar zelfs tegenwerken. In **OPDRACHT 6** staan de ver-schillende verdelingsprincipes centraal.

OPDRACHT 6.

Verdelingsprincipes

Vaak kom je situaties tegen waarin je (pijnlijke) keuzes moet maken tussen de behoeftes en belangen van verschillende groepen. Vaak is dat vanwege schaarste aan ruimte, tijd of geld. Of omdat de ene keuze niet samengaat met een andere keuze. In de weerbarstige werkelijkheid worden deze principes vaak door elkaar gebruikt en zijn keuzes lang niet altijd te herleiden tot een principe. Deze opdracht helpt je om bij jouw project de toepassing van verschillende principes te verkennen en het gesprek hierover te structureren: welke principes pas je wanneer toe en hoe leidt dat tot de gewenste uitkomst?

1. Schrijf alle situaties in deze opgave waarin schaar-ste tot pijnlijke keuzes kan leiden op een post-it.
2. Neem de vier verschillende verdelingsprincipes hiernaast door.

3. Kies voor elke situatie welk verdelingsprincipe je hier toepast: plak de post-it in het juiste vak op het Verdelingswerkblad.
4. Geef steeds aan wat de praktische te verwachten impact van het toepassen van dit principe is.
5. Reflecteer nu op het totaalbeeld. Is dit een wense-lijke situatie? Zijn de gekozen principes com-plementair, of werken ze elkaar tegen? Hoe ga je daarmee om?

Onder leiding van Claudia Rot zijn studenten van de Academie van Bouwkunst Amsterdam aan de slag met ontwerpen voor ruimtelijke rechtvaardigheid.

PRAKTIJKREFLECTIE

Claudia Rot (Wageningen University)

Voor wie, waar en wanneer?

Aan het begin van mijn promotieonderzoek keek ik vooral naar rechtvaardigheid als een concept dat een heel duidelijk gevoel bij mensen oproept, maar zich niet goed leent voor één definitie. De eerste bijeenkomsten van de CoP waren voor mij een primaire gelegenheid om mijn onderwerp besproken te horen worden door mensen die er zelf in de praktijk mee bezig zijn. In een van de discussies zag ik hoe een groep deelnemers enthousiast was over het bespreken van rechtvaardig-hed, maar compleet vastliep in de opdracht zodra met duidelijke tools werd gevraagd om te omschrijven hoe een bepaald project in Utrecht rechtvaardiger gemaakt kon worden. Deze sessies lieten mij zien hoe rechtvaar-digheid de dynamiek in discussies verandert als men-sen het in de praktijk proberen toe te passen. Het roept zoveel vragen op: waar hebben we het eigenlijk over als het over rechtvaardigheid gaat? Rechtvaardigheid voor wie, waar en wanneer? Waarom is het aanwijzen van onrechtvaardige situaties gemakkelijker dan het nadenken over rechtvaardige alternatieven?

Procedurale rechtvaardigheid

Procedurale rechtvaardigheid gaat over wie (niet) meedoet en meebeslist. Procedurele rechtvaardigheid gaat over zeggenschap en over het besluitvormingsproces. Bij ruimtelijke ontwikkelingen worden wensen en behoeftes, partijen en financieringsstromen met elkaar verbonden. Vervolgens worden processen, condities en voorwaarden geschapen om deze ruimtelijke ontwikkelingen ook mogelijk te maken – maar wie is hierin aan zet? Zijn alle processtappen wel transparant en ‘eerlijk’? Kan iedereen deelnemen aan de besluitvorming? En in hoeverre is de initiator of procesbegeleiding onpartijdig?

Waardes

Soms is een procedure wel legitiem of ‘juist’, volgens de regels, maar dat betekent nog niet dat de procedure rechtvaardig is. Hier komen we ook bij het verschil tussen rechtmatigheid en rechtvaardigheid. Het gaat niet alleen over wetten, regels en procedures, maar juist ook over menselijkheid, waardigheid en moreel besef. Als je een proces rechtvaardig wilt inrichten, is het belangrijk om te bepalen welke doelen je met je opgave of project nastreeft en vanuit welke waardes je werkt.

Participatie

Participatie gaat over het actief betrekken van belanghebbenden. Ondanks de wens om bijvoorbeeld snel huizen te bouwen of een gebiedsontwikkeling op te starten, is besluitvorming een democratisch en dikwijls langdurig proces. Daarnaast is met de komst van de Omgevingswet participatie verplicht geworden binnen planprocessen. Participatieprocessen vragen om goed naar elkaar te luisteren – juist ook naar stemmen en tegenstemmen die je minder snel hoort. Op welke wijze wil je dit proces inrichten? Een participatieproces is geen afvinklijstje, maar essentieel om überhaupt tot een rechtvaardig proces te kunnen komen. De ladder van Sherry Arnstein (**OPDRACHT 8**) geeft hierbij inzicht in de huidige en gewenste situatie.

OPDRACHT 7.

Proceswaardes

Bekijk de volgende lijst met proceswaardes. Wat is het doel van je opgave of project? En wat zijn waardes die passend zijn om dit doel te bereiken?

1. Iedervoorzichschrijft instilte detwee belangrijkste waardes op.
2. Turf vervolgens de benoemde waardes, waardoor je een ranglijst krijgt.
3. Bespreek de ranglijst. Wat valt op? En wat betekent de gekozen ranglijst voor het werken aan jouw opgave of project? Zijn deze waardes gemakkelijk verenigbaar, of gaat dat knellen?

- ☐ Betrouwbaarheid
- ☐ Diversiteit en inclusie
- ☐ Gelijkwaardigheid
- ☐ Inlevingsvermogen
- ☐ Dienstverlenend
- ☐ Kosteneffectiviteit
- ☐ Snelheid
- ☐ Transparantie

OPDRACHT 8.

Participatieladder

Deze opdracht helpt je kritisch te reflecteren op de manier waarop je participatie hebt vormgegeven en hoe je dat kunt verbeteren. De ladder van (bewoners)participatie is een model dat Arnstein al in 1969 ontwierp, maar nog altijd helpt om de mate van participatie te bepalen – en om hierover kritisch na te denken: neem je de betrokkenen en hun inbreng wel echt serieus? Of is het toch vooral voor de vorm?

1. Lees de ladder en de acht tredes.
2. Op welke trede(s) van de ladder ben je in deze opgave of dit project op dit moment allemaal actief? Wat is de hoogste trede?
3. Bespreek vervolgens je ambitie: wat is de hoogste trede die je wilt bereiken? Wat is hiervoor nodig?

WERKBLAD - Participatieladder

	OPDRACHT 8	STAP	OP WELKE TREDE(S) VAN DE LADDER BEN JE IN DEZE OPGAVE OF DIT PROJECT OP DIT MOMENT ALLEMAAL ACTIEF? WAT IS DE HOOGSTE TREDE?	WAT IS DE HOOGSTE TREDE DIE JE WILT BEREIKEN? WAT IS HIERVOOR NODIG?
Hulpverlening	1. Informeren	1. Informeren		
	2. Raadplegen	2. Raadplegen		
Samenwerken	3. Samenwerken	3. Samenwerken		
	4. Medebeslissen	4. Medebeslissen		
Meepraten	5. Meepraten	5. Meepraten		
	6. Meepraten	6. Meepraten		
Meepraten	7. Meepraten	7. Meepraten		
	8. Meepraten	8. Meepraten		

Anne Meijer tijdens de afsluitende discussie als onderdeel van het werkbezoek van de CoP aan de Groningse wijk Selwerd.

PRAKTIJKREFLECTIE

Anne Meijer (gemeente Amsterdam)

Rechtvaardigheid en realiteit

Een perspectief van ruimtelijke rechtvaardigheid verrijkt in mijn ervaring het maken van ruimtelijke keuzes. Voor wie en vanuit welke drijfveren maken we die keuzes? In de opdrachtformuleringen, de plannen en de besluitvorming blijven mensen voor wie we een ontwerp maken, huizen en voorzieningen bouwen, een straat herinrichten, impliciet. We hebben ‘opgaves’, doen het voor ‘de bewoners’ of voor ‘de voetganger’, soms iets concreter nog, voor ‘de kinderen’. We worden preciezer over wie en wat we bedoelen wanneer we vanuit ruimtelijke rechtvaardigheid in gesprek gaan. Ik heb dit perspectief ingebracht bij reflecties over werken aan openbare ruimte in Amsterdam. In deze projecten zijn de financiële en inhoudelijke kaders regelmatig krap en het droombeeld van een ‘rechtvaardige openbare ruimte’ komt in botsing met de realiteit. Juist daarvan leren we. Door de plek te bezoeken, met behulp van het Just Design Canvas te bekijken hoe mensen zich bewegen door de ruimte. Te overwegen voor wie dingen werken en voor wie niet, hoe de ruimte verdeeld is, wie bevraagd is, aan wie gedacht is en aan wie niet, waarom we geld vrijmaken voor de ene ingreep en niet voor de andere. Vanuit rechtvaardigheid reflecteren op onze keuzes opent voor mij en mijn collega’s handelingsperspectieven die ons werk beter maken. En, hoop ik, het leven in de stad uiteindelijk een klein beetje fijner.

Besluitvorming

Het is belangrijk om een duidelijk idee te hebben van hoe beslissingen worden genomen: anders gebeurt dat waarschijnlijk zoals het altijd al gaat. Beslis je alles samen of zijn er gevallen waarin iemand alleen een beslissing mag nemen? En waarom dan? De laatste jaren zien we verschillende vormen om besluitvorming anders en (meer) democratisch in te richten. Denk bijvoorbeeld aan een burgerberaad, de G1000, een burgerforum, burgerpanel of burgerjury.

VOORBEELD
Burgerberaad

Een burgerberaad is een gelote groep inwoners die de politiek adviseert of helpt te beslissen over een specifiek, vaak polariserend onderwerp. Bij een burgerberaad is een diverse samenstelling geambieerd, waarbij vooraf duidelijk is wat met hun advies gebeurt.

Inara Nevskaya en Jurriën van Duijkeren van Common Practice werkend aan hun onderzoek naar rechtvaardige woningen.

PRAKTIJKREFLECTIE
Jurriën van Duijkeren en Inara Nevskaya
(Common Practice)

Een rechtvaardige woning

In onze praktijk als architect werken we regelmatig aan woningbouw voor mensen die geen directe invloed hebben op de plek die hun thuis zal worden. We ontwerpen voor toekomstige bewoners die we niet kennen, wat een verantwoordelijkheid met zich meebrengt die we zelf moeten invullen. Elke ontwerpbeslissing is daarmee ook een speculatieve afweging over hoe verschillende mensen zullen leven en zich ruimtes zullen toe-eigenen. Die verantwoordelijkheid wordt urgenter nu demografische verschuivingen, veranderende huishoudens en woonpatronen elkaar steeds sneller opvolgen, terwijl toegang tot wonen steeds minder

vanzelfsprekend is. Voor ons betekent een rechtvaardige woning daarom meer dan voldoen aan minimale regelgeving. Bij ieder ontwerp zoeken we naar een eerlijke verdeling van woonkwaliteit en een passende mate van flexibiliteit, ook wanneer de directe opdracht daar niet expliciet om vraagt. Iedereen heeft recht op onderdak dat langdurig, en door verschillende levensfasen heen, vrijheid van bewoning mogelijk maakt. Dit uitgangspunt hoeft niet abstract te blijven; we zijn allen ten slotte ervaringsdeskundige in wonen. Misschien zouden stedenbouwers, ontwikkelaars en architecten zichzelf vaker in hun eigen plattegronden moeten projecteren, en zich voorstellen hoe deze werkelijk bewoond kunnen worden door de tijd. Het ontwerpen van woonruimte betekent immers het definiëren van de relatie tussen het permanente en de ruimte voor interpretatie.

Besluitvorming in het ruimtelijk domein kent in Nederland historisch gezien een democratisch karakter. Denk aan de inrichting van de waterschappen en het poldermodel. Vaak vergeten we om stil te staan bij hoe een beslissing uiteindelijk wordt genomen. Soms is dat heel duidelijk, maar soms lijkt het wel alsof een beslissing is ‘ontstaan’.

Dat kan per situatie en per fase verschillen: krijgen bewoners bijvoorbeeld het volledige mandaat, moeten er zaken worden voorgelegd aan de gemeenteraad, of is het laatste woord aan een wethouder of directie? Het is belangrijk je hiervan bewust te zijn en om, als het ware, te besluiten hoe je beslist. Binnen dat democratische karakter bestaan veel smaken en soorten, met elk zijn eigen besluitvormingsprincipe (OPDRACHT 9).

OPDRACHT 9.
Besluitvormingsprincipes

Volgens welke besluitvormingsprincipes worden beslissingen in jouw opgave of project genomen? Bespreek de volgende besluitvormingsprincipes en bepaal voor verschillende situaties welke principes je toepast en waarom je dat doet. En is dat dan rechtvaardig of niet?

- 1. Vul de tabel in. Welk principe pas je toe in welke situatie?
- 2. Geef aan: waarom doe je dat op deze manier? Omdat het mandaat formeel op die manier is geregeld? Omdat dat nu eenmaal altijd zo gaat? Of omdat dat de meest rechtvaardige manier is?
- 3. Neem de ingevulde tabel door: in hoeverre draagt deze manier van beslissingen nemen bij aan een rechtvaardig proces?
- 4. Pak, indien nodig, een nieuwe tabel en vul nu in welke beslisprincipes je op welk moment zou willen toepassen om het proces meer rechtvaardig te maken.

WERKBLAD – Besluitvormingsprincipes

Besluitvormingsprincipe	Situatie	Ja / Nee	Waarom?
Participatief	Deelname aan besluitvorming		
Participatief	Deelname aan besluitvorming		
Participatief	Deelname aan besluitvorming		
Participatief	Deelname aan besluitvorming		
Participatief	Deelname aan besluitvorming		
Participatief	Deelname aan besluitvorming		
Participatief	Deelname aan besluitvorming		
Participatief	Deelname aan besluitvorming		
Participatief	Deelname aan besluitvorming		
Participatief	Deelname aan besluitvorming		

Stemmen en perspectieven

Erkende rechtvaardigheid gaat over het erkennen van verschillende kennissoorten: theoretische kennis, kennis uit beleid en praktijk en ervaringskennis. Het samenbrengen van deze kennissoorten kan voor grote meerwaarde zorgen. Erkende rechtvaardigheid gaat ook over het accepteren van het verhaal en de identiteit van het gebied of project zelf. Een cultuurhistorische verkenning, het formuleren van een gebiedsbiografie of het begrijpen van de aard van de plek doet recht aan wat al was, voordat je gaat werken aan wat zou kunnen zijn. Ten slotte gaat erkende rechtvaardigheid ook om het erkennen van entiteiten die (nog) geen stem hebben, zoals de stem van de natuur of de stem van toekomstige generaties.

VOORBEELD

Zoöp

Een zoöp is een organisatievorm waarbij een persoon met een speciale functie is toegevoegd: een Spreker voor de Levenden. Iemand die oog en oor heeft voor de belangen van het anders-dan-menselijke leven of *more-than-humans*, zoals het ecosysteem of de natuur in een project.

Je zult merken dat je gemakkelijker in contact komt met mensen met wie je veel gemeen hebt. En dat je mensen die op je lijken sneller begrijpt en meeneemt in je besluitvorming. Ga daarom actief op zoek naar de stemmen van mensen of entiteiten die je vanwege (bijvoorbeeld culturele of sociaal-economische) verschillen minder goed bereikt. Dit proces kost tijd en vertrouwen. En niet onbelangrijk: wees ook kritisch op de samenstelling van je eigen team of projectgroep. Sluit je zelf voldoende aan bij de opgave of bij het project?

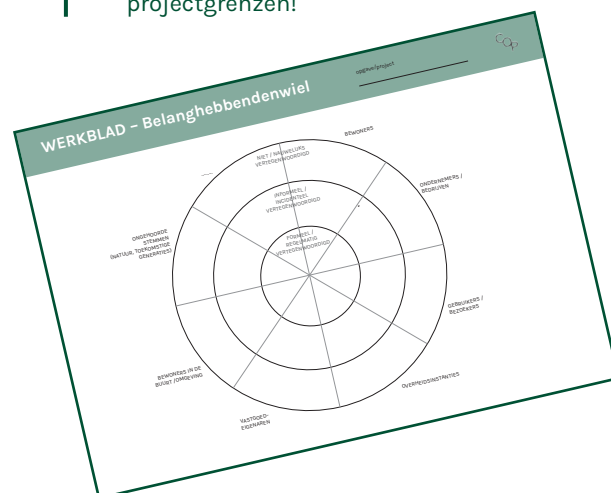
OPDRACHT 11.

Belanghebbendenwiel

Met deze opdracht breng je in kaart wie je in dit project erkent en of het je vooral helpt om alert te blijven op: wie niet!? Wie kan er eigenlijk meebe-slissen? Zijn alle stemmen en perspectieven ver-tegenwoordigd? Wie wordt gehoord, of ten minste gerepresenteerd of vertegenwoordigd?

1. Breng de huidige situatie in kaart van jouw opgave of project: welke belanghebbenden zijn allemaal betrokken en in welke mate? Vul het wiel in bij de verschillende segmenten, waarbij je steeds bepaalt of de desbetreffende stem regelmatig, incidenteel of niet tot nauwelijks is vertegenwoordigd.
2. Bekijk het ingevulde wiel. In hoeverre is het volledig? Het laatste segment is nog vrij om in te vullen voor een type belanghebbenden dat niet staat genoemd.

3. Benoem vervolgens de belangrijkste inzichten. Wat valt er op? Zijn er groepen, individuen of entiteiten die onvoldoende of juist (te) nadrukkelijk worden erkend en vertegenwoordigd?
4. Formuleer tot slot een aantal acties die nodig zijn om de erkenning van belanghebbenden te verbeteren. Kijk hierbij ook expliciet buiten de projectgrenzen!

Bewonersavond waar de gemeente Utrecht samen met bewoners puzzelt aan de plannen voor Overvecht Centrum.

PRAKTIJKREFLECTIE

Gerdien Stoel (gemeente Utrecht)

Rechtvaardig werken vraagt persoonlijke inzet

De afgelopen jaren werkte ik als Sociaal Architect aan de ontwikkeling van Overvecht Centrum. Vanaf het begin kozen we voor een nieuwe insteek: niet het plan, maar de mens centraal. Rechtvaardigheid moest geen mooie ambitie op papier zijn, maar voelbaar worden in de praktijk. Voor het maken van het daadwerkelijke plan (verdelende rechtvaardigheid) hebben we gewerkt met een doelenkader. Dat brengt het gesprek naar het doel, in plaats van dat iedereen (gemeenteambtenaren, eigenaren en inwoners) met eigen oplossingen komt. Procedurele en erkende rechtvaardigheid gaven we vorm door het werken in een Open Planproces in een team van betrokken inwoners en ondernemers uit de wijk, eigenaren van grond en gebouwen en de gemeente. Tussendoor checkten we in de wijk of we op de goede weg zaten.

Dat heeft het plan veel sterker en meer gedragen gemaakt, en mij persoonlijk veel geleerd. Ik heb me verbaasd en geërgerd, verwonderd en laten verrassen. Ik ben me nog veel bewuster geworden van ongelijkheid en de bevoorrechte positie waarin ik als ambtenaar verkeer. Ik heb genoten van het samenwerken, maar ook geworsteld met allemaal (ongeschreven) regels en systemen – vooral binnen mijn eigen organisatie. Maar hierin zit voor mij de kern van rechtvaardig werken: het vraagt niet alleen iets van organisaties, maar vooral van jezelf. Durf te vertragen, te luisteren, laat eigen oplossingen en overtuigingen even los en maak ruimte voor andere perspectieven. Sta jezelf toe om je te laten raken en echt contact te maken. Omdat het leidt tot betere, eerlijkere en meer gedragen plannen.

Reflectie

Met dit werkboek werk je aan een rechtvaardige stad. Een stad die nooit af is. En hetzelfde geldt voor jouw ideeën over rechtvaardigheid. Ook die zullen altijd in beweging blijven. Daarom is het van belang om voortdurend expliciet te zijn over de keuzes die je maakt, en te reflecteren op hoe je die onderbouwt. Doe dit vooral niet alleen, maar in gesprek met je collega's en andere professionals: zo help je om taal en woorden te ontwikkelen die worden gedeeld, en een verhaal over een meer rechtvaardige stad die we met elkaar dragen.

De laatste opdrachten helpen je hierbij. Om je afwegingen om te zetten in acties, om je collega's hierin mee te nemen, en misschien wel het belangrijkste: om zelf fris, open en nieuwsgierig naar de stad te blijven kijken.

OPDRACHT 12.

En nu aan de slag: acties

In deze opdracht vertaal je de afwegingen die je door het hele werkboek heen hebt gemaakt naar een paar concrete acties voor jouw opgave of project, zowel nu als in de toekomst.

Formuleer voor elk van de drie dimensies de (maximaal) drie belangrijkste acties op de korte en lange termijn.

OPDRACHT 13.

Rechtvaardigheidspitch

Dit werkboek vraagt je om meerdere afwegingen transparant en expliciet te maken. Binnen een project of opgave heb je natuurlijk te maken met allerlei andere mensen, en dan is het belangrijk dat je jouw eigen 'rechtvaardigheidslens' ook op een overtuigende manier op hen kunt overbrengen. Maak daarvoor nu een kort verhaal van maximaal een half A4'tje. Dit kun je gebruiken als missiestatement of als visie op jullie opgave of project. Hieronder een aantal vragen die helpen dit verhaal te vertellen:

1. Kijk naar de drie dimensies: verdeling, proces en erkenning. Wat zijn de belangrijkste keuzes die je hier hebt gemaakt?
2. Wat is de concrete impact van deze keuzes - op de plek, op de belanghebbenden, op de toekomst van de stad? Is er een korte anekdote die dat illustreert?
3. Waarom is rechtvaardigheid in dit project voor jou persoonlijk van belang?
4. Wat ga je doen om te werken aan een rechtvaardige opgave of project?
5. Wat heb je tot nu toe geleerd van dit project?
6. Welke dilemma's ben je tegengekomen? Hoe ben je daarmee omgegaan?
7. Wat is de belangrijkste volgende stap op weg naar meer rechtvaardigheid?

De laatste opdracht (**OPDRACHT 14**) van dit werkboek komt voort uit een citaat van Amartya Sen: 'Emotie heeft de functie om onrechtvaardigheden te signaleren, maar die emoties moeten vervolgens rationeel worden onderzocht.' Rechtvaardigheid is een emotioneel en normatief geladen begrip. En dit werkboek is natuurlijk geen afvinklijst. Blijf nieuwsgierig, blijf vragen stellen en continu bewust van je eigen handelen en positie binnen het werken aan een rechtvaardige stad. In deze laatste opdracht staan je eigen emoties en zintuigen dan ook centraal.

OPDRACHT 14.

Narrative walk

Jarenlang wandelde de Amerikaanse ontwerper Michael Sorkin van zijn huis naar zijn werk in Manhattan. In zijn boek *Twenty minutes in Manhattan* beschrijft hij de wandeling, waarbij hij alles benoemt wat hij ziet en waarover hij zich verwondert. Dit zorgt voor een rijk beeld van de wijken en buurten die aan verandering onderhevig zijn.

1. Maak een wandeling in het gebied van jouw opgave of project.
2. Stel je tijdens de wandeling vragen als: wat voel je bij deze plek? Welke rechtvaardige toekomst zie je voor je?
3. Vertel vervolgens aan elkaar je bevindingen. Wat is het verhaal van de plek, nu en in de toekomst? En hoe kan gewerkt worden aan een rechtvaardige opgave of project?

Dus: leg dit werkboek even weg, en hup, de stad in!

David ter Avest tijdens de CoP-werksessie 'Alternatieve businesscases' bij Dura Vermeer in Utrecht (Foto: Joni Israeli).

PRAKTIJKREFLECTIE

David ter Avest (Hogeschool Rotterdam, Hogeschool Inholland en Universiteit Utrecht)

Eerst vragen stellen

Veel van mijn studenten zitten vol ambities en zien overal oplossingen. Ik waardeer dit enthousiasme en hun maatschappelijke betrokkenheid enorm, maar daag hen uit om voldoende te vertragen en stil te staan bij grote, abstracte begrippen als rechtvaardigheid. Dat gaat niet vanzelf, maar leidt wel tot interessante gesprekken. Zo ook met de eerstejaars studenten Ruimtelijke ontwikkeling op Hogeschool Rotterdam. In een van hun onderwijsblokken staan klimaatbestendige steden centraal. Ze leren over klimaatadaptatie, over het gebruik van GIS en ontwikkelen een toolbox met maatregelen om een buurt klimaatbestendiger te maken. De bijeenkomsten van de CoP hebben mij het belang laten zien om eerst vragen te stellen, in plaats van direct in de uitvoeringsstand te schieten. Om die reden staan we in de klas al in de eerste week uitgebreid stil bij rechtvaardigheid en klimaatrechtvaardigheid. De vragen en dilemma's die binnen de CoP worden gesteld, helpen de gesprekken tussen studenten. Gesprekken, en dikwijls geanimeerde discussies, over ongelijkheid in kansen en keuzes, over of 'de vervuiler betaalt' en over wat 'het juiste' is om overal tot klimaatbestendige steden te komen. Rechtvaardigheid blijft een groot begrip, maar het biedt wel voeding voor goede gesprekken om bewuster te handelen - juist ook in het onderwijs.

Referenties

Amartya, S. (2009). *The idea of justice*. Harvard University Press.

Buitelaar, E. (2026). Making sense of The Just City. Defining, choosing, and applying different conceptions of urban justice. *Planning Theory*, 14730952261415602. <https://doi.org/10.1177/14730952261415602>

Buitelaar, E. (2020). *Maximaal gelijk, voldoende vrij. Vier perspectieven op de rechtvaardige stad*. Trancity*valiz.

Fainstein, S. (2010). *The Just City*. Cornell University Press.

Moroni S (2020). The just city. Three background issues: Institutional justice and spatial justice, social justice and distributive justice, concept of justice and conceptions of justice. *Planning Theory*, 19(3), 251-267. <https://doi.org/10.1177/1473095219877670>

Ohlsson, J. & Przybylinski, S. (2025). *Theorising Justice: A Primer for Social Scientists*. Bristol University Press.

Klimaatrechtvaardig Rotterdam (2024). Rechtvaardigheidswiel. <https://rotterdamsweerwoord.nl/klimaatrechtvaardigheid>

Rot, C., Tan, W., Tempels, B., & Patuano, A. (2025). Is It Just Planning? Unpacking Markers of Justice in Spatial Planning Literature. *Journal of Planning Literature*, 08854122251328259. <https://doi.org/10.1177/08854122251328259>

Rot, C., Ter Avest, D., & Van der Kooij, P. (2025). De schaalparadox van ruimtelijke rechtvaardigheid. *Rooilijn*. 58. <https://rooilijn.nl/artikelen/de-schaalparadox-van-ruimtelijke-rechtvaardigheid/>

Siffels, M., Singelenberg, M., & Weghorst, M. (2025). *Just Design Toolbox. Een bouwpakket voor rechtvaardig ontwerp*. <https://www.denieuweruimte.org/nl/kennis/just+design+toolbox/>

Ter Avest, D. (2025). Eerlijk zullen we alles verdelen: referentienormen als startpunt. *Real Estate Research Quarterly*, 2025(1), 1-8.

Weghorst, M., Buitelaar, E., & Pelzer, P. (2024). A dynamic justice framework for analyzing conceptions of justice: the case of urban development projects. *Planning Theory*. <https://doi.org/10.1177/14730952241280523>

Weghorst, M. (2024). Rechtvaardige ruimtelijke ontwikkeling: Wat bedoelen we ermee, wat willen we ervan, wat moeten we ervoor doen? *Bewogen Stad #12*. <https://publications.hva.nl/bewogen-stad-12/rechtvaardige-ruimtelijke-ontwikkeling-wat-bedoelen-we-ermee-wat-willen-we-ervan-wat-moeten-we-er-voor-doen>

Leestips

Alliantie Sociale Duurzaamheid (2026). *Gids voor een sociaal duurzame leefomgeving De Rechtvaardige Straat* www.derechtvaardigestraat.nl

ERA Contour, SKG & Kickstad (2025). *Terug naar de buurt*.

Ferwerda, R (2026) Samen bouwen aan de rechtvaardige stad. In: *Rechtvaardige stad; op zoek naar christelijk-sociale verbeeldingskracht*. <https://wi.christenunie.nl/uitgaven-details/10240941/essays/10360106/rechtvaardige-stad>

Franke, S. & Veldhuis, W. (2018). *Verkenning van de rechtvaardige stad. Stedenbouw en de economisering van de ruimte*. Trancity*valiz.

Franke, S. & Veldhuis, W. (2024). *Onderweg naar de rechtvaardige stad: over nabijheid, vertrouwen, wederkerigheid en gemeenschap*. Trancity*valiz.

Franke, S. (2024). *De rechtvaardige stad - Community of Practice 2023-2024*. Community of Practice Rechtvaardige stad.

Hoexum, P. (2024). *Kleine filosofie van het ommetje*.

HvA (2024). *Bewogen Stad #12 De rechtvaardige stad*. <https://publications.hva.nl/bewogen-stad-12/de-rechtvaardige-stad>

KAW (2025). *Gelijke grond. Samenwerken aan een rechtvaardige wijkaanpak*. <https://www.kaw.nl/projecten/gelijke-grond/>

Klimaatonderzoek Initiatief Nederland (2026). *Handboek Klimaatrechtvaardigheid*. Klimaatrechtvaardig Rotterdam. www.linkedin.com/company/klimaatrechtvaardigrotterdam

Rocak, M. (2026). *Rechtvaardigheid als werkwoord*. Zuyd.

Rocco, R. (2026). *Spatial Justice: The Basics*. Routledge.

Rovers, E. (2022). *Nu is het aan ons. Oproep tot echte democratie*. De Correspondent.

Stanford Encyclopedia of Philosophy (z.d.) *Justice*. <https://plato.stanford.edu/entries/justice/>

Walraven, G. & Albeda, Y. (2021). *Werken aan een meer rechtvaardige stad*. Hogeschool Inholland.

Weghorst, M. & Singelenberg, M. (2024). *Hoe ontwerpen we rechtvaardige ruimte? Reflectie op de eerste fase van de Open Oproep Ruimte voor rechtvaardigheid*. <https://denieuweruimte.org/files/upd/00041/publicatieruimtevoor-rechtvaardigheid.pdf>

Kijktips

Bong Joon-ho (2019). *Parasite*

Frederik Gerrten (2019). *Push*

Ken Loach (2016) *I*, Daniel Blake, (2019) *Sorry we missed you*

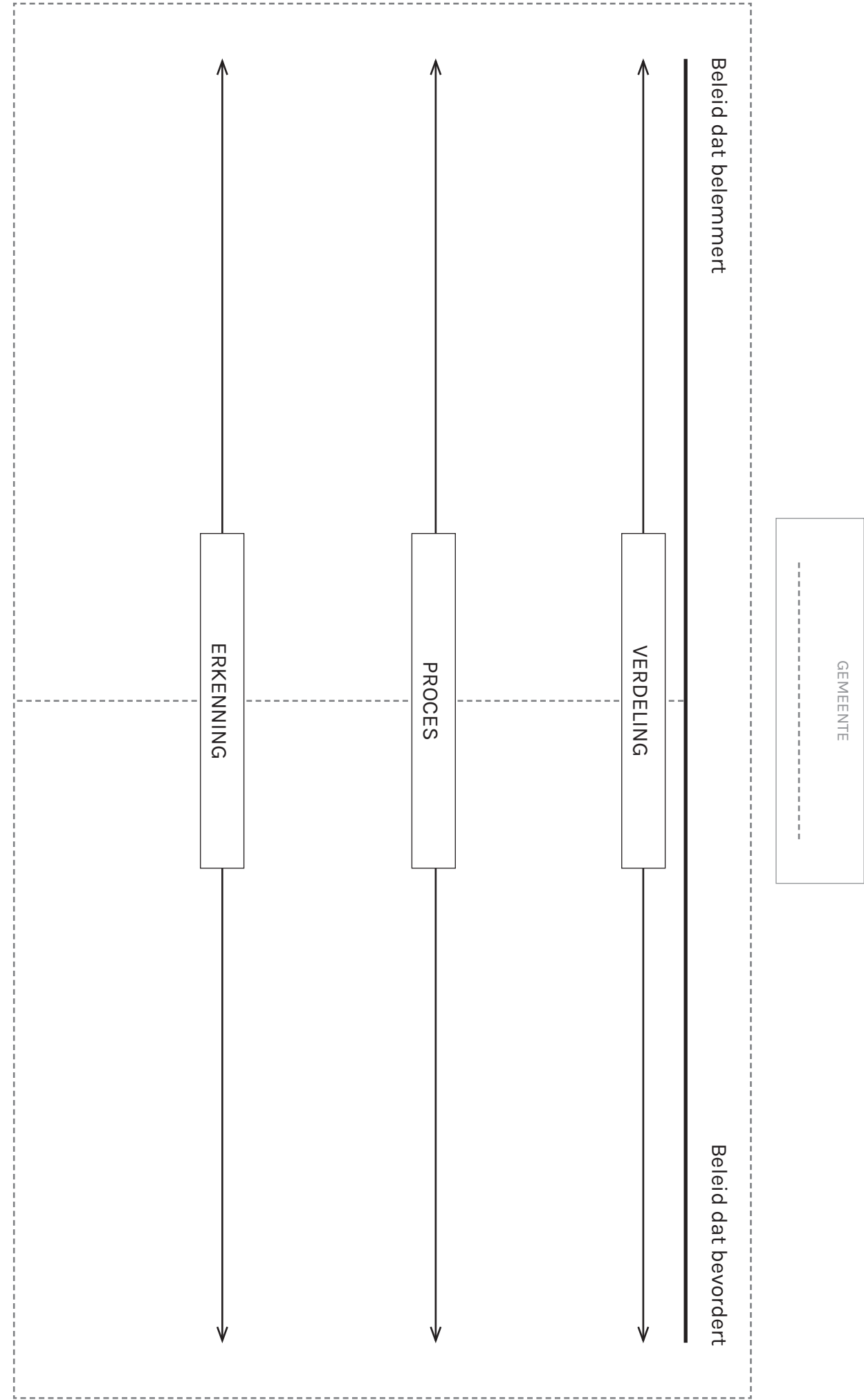
Khalo Mataane (2015). *Not in my neighbourhood*

Sarah Sylbing & Ester Gould (2016) *Schuldig*; (2020) *Klassen*

WERKBLADEN

Over de werkbladen

Voor een aantal opdrachten in het Werkboek is een werkblad ontwikkeld. Bij elk werkblad hoort een korte toelichting en instructie. De werkbladen zijn hierachter opgenomen om zelf te printen, bij voorkeur minimaal op A3-formaat (en als het even kan nog liever op A2), en te plotten, op bijvoorbeeld A0-formaat.

WERKBLAD – Beleidsambities

> Bij OPDRACHT 3.

Het streven naar een rechtvaardige stad kan lijken op andere beleidsambities, zoals het bereiken van ‘goede groei’, ‘wederzijds profijt’, ‘sociale duurzaamheid’ of een ‘inclusieve stad’. Welke doelen, ambities, beleid, wetten en regels gelden voor deze opgave of dit project die het werken aan een rechtvaardige stad versnellen of belemmeren?

AAN DE SLAG!

Je werkt eigenlijk altijd binnen een bestaand kader, dat bepalend is voor de keuzes die je maakt. Deze oefening helpt je om je bewust te zijn van dat kader. En het stelt je voor de keuze: accepteer je dit, of ga je actief op zoek naar meer ruimte om meer rechtvaardige keuzes te kunnen maken? Welke bestaande beleidsdoelen, -ambities en -regels bestaan er in de gemeente waarin jouw opgave of project speelt, die wat jou betreft (al) bijdragen aan het werken aan een rechtvaardige stad? Denk hierbij aan de Omgevingsvisie, het college-akkoord of aan andere nota's en documenten waarin dit zou kunnen staan.

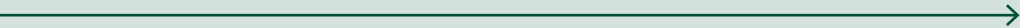
1. Ga na welk beleid invloed heeft of kan hebben op rechtvaardigheid en vul dit in op het werkblad 'Rechtvaardig beleid'. Maak het onderscheid tussen uitgangspunten die rechtvaardigheid bevorderen, en uitgangspunten die dat belemmeren. Als het werkblad is ingevuld, bespreek dan met elkaar de volgende vragen.
2. Wat is de handelingsruimte binnen jouw opgave of project om aan rechtvaardigheid te werken?
3. Biedt dit voldoende ruimte om rechtvaardige keuzes te maken?
4. Wat kun je doen om deze ruimte te vergroten, en wie heb je hierbij nodig?

WERKBLAD – Opgave

> Bij OPDRACHT 4.

Het werken aan een meer rechtvaardige stad kan op vele manieren. Allereerst is het belangrijk scherp te hebben wat precies jouw opgave of project is. Waar wil je naartoe werken en welke ruimte en middelen heb je tot je beschikking?

AAN DE SLAG!

WERKBLAD – Opgave

opgave/project

Wat is de (ruimtelijke) opgave?

Waarom speelt rechtvaardigheid hierin een rol?

Welke impact wil je maken?

Welke handelingsruimte heb jij (vanuit jouw rol)?

Welke middelen heb je hiervoor beschikbaar?

Vaardigheden:

Tijd:

Budget:

Team:

Partners:

WERKBLAD – Schaalparadox

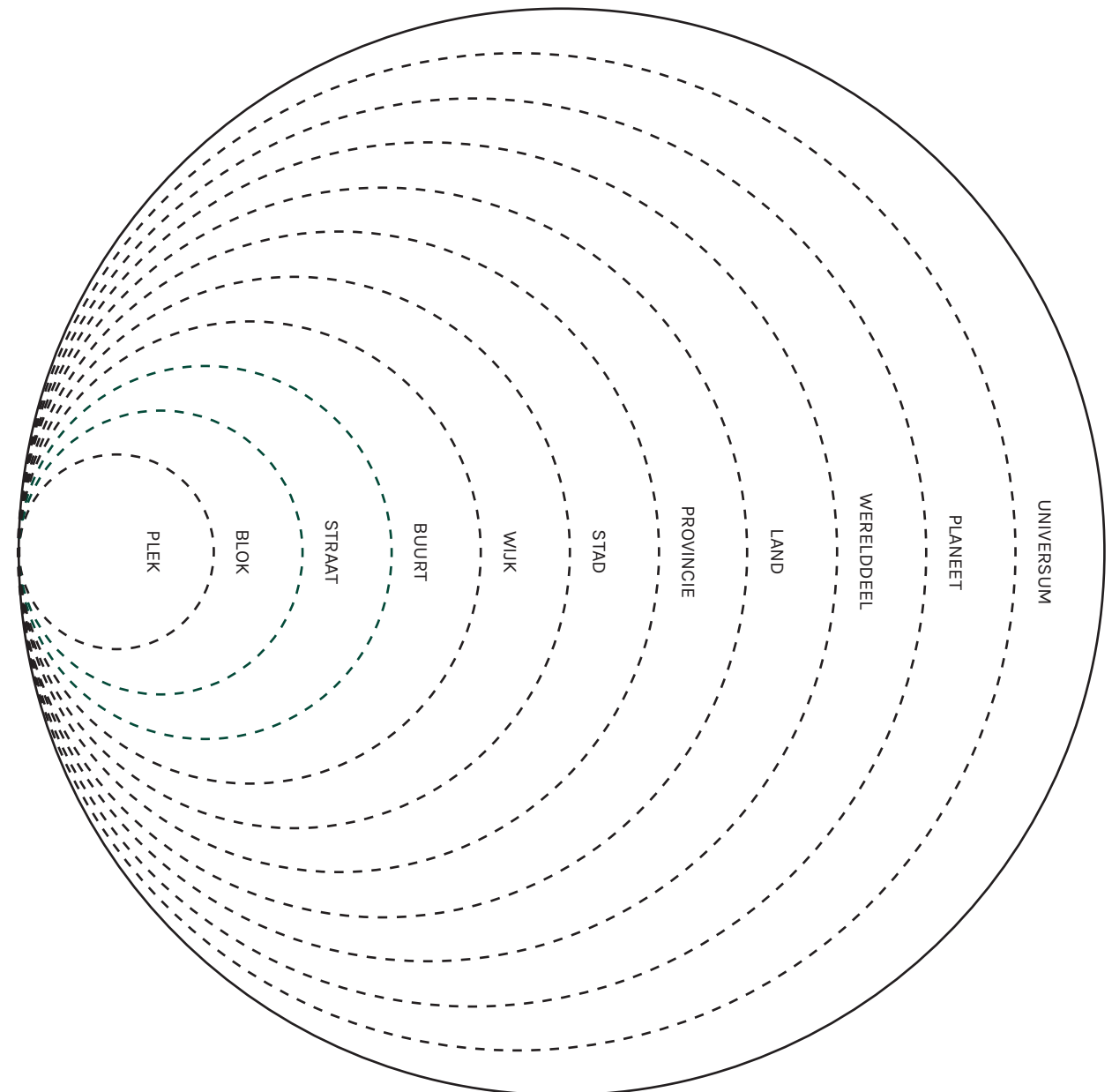
> Bij OPDRACHT 5.

Verdelende rechtvaardigheid gaat over ‘wie wat krijgt en waarom’. Ruimtelijke verdelingskeuzes hebben dikwijls grote gevolgen op verschillende schaalniveaus. En wat op het ene schaalniveau als rechtvaardig wordt ervaren, kan op een ander schaalniveau juist als onrechtvaardig worden beleefd.

AAN DE SLAG!

Deze oefening maakt je bewust van de verschillende schaalniveaus van jouw opgave of project.

1. Omcirkel op welk geografisch schaalniveau jouw opgave of project zich richt.
2. Bepaal vervolgens op welke andere schaalniveaus de ontwikkeling mogelijke effecten of consequenties kan hebben. Trek lijnen vanuit het omcirkelde schaalniveau naar deze andere schaalniveaus. Schrijf bij elke lijn wat je hiermee bedoelt. Wat is de relatie tussen de opgave en dit schaalniveau?
3. Bespreek ten slotte de manieren waarop je rekening kunt houden met de schaalparadox en kunt werken aan een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van lusten en lasten.

WERKBLAD – Verdelingsprincipes

> Bij OPDRACHT 6.

Verdelende rechtvaardigheid gaat over wat je verdeelt. Hoe verdeel je schaarse ruimte, middelen en en tijd? En op basis waarvan maak je die verdeling? Verdelingsprincipes helpen om te bepalen en te begrijpen op basis van welke redenering je deze keuzes maakt, zoals de vier principes die hoogelaar Edwin Buitelaar onderscheidt.

AAN DE SLAG!

Vaak kom je situaties tegen waarin je (pijnlijke) keuzes moet maken tussen de behoeftes en belangen van verschillende groepen. Vaak is dat vanwege schaarste aan ruimte, tijd of geld. Of omdat de ene keuze niet samengaat met een andere keuze. In de weerbarstige werkelijkheid worden deze principes vaak door elkaar gebruikt, en zijn keuzes lang niet altijd te herleiden tot een principe. Deze opdracht helpt je om bij jouw project de toepassing van verschillende principes te verkennen en het gesprek hierover te structureren: welke principes pas je wanneer toe, en hoe leidt dat tot de gewenste uitkomst?

1. Schrijf alle situaties in deze opgave waarin schaarste tot pijnlijke keuzes kan leiden op een post-it.
2. Neem de vier verschillende verdelingsprincipes hiernaast door.
3. Kies voor elke situatie welk verdelingsprincipe je hier toepast: plak de post-it in het juiste vak op het Verdelingswerkblad.
4. Geef steeds aan wat de praktische te verwachten impact van het toepassen van dit principe is.
5. Reflecteer nu op het totaalbeeld. Is dit een wenselijke situatie? Zijn de gekozen principes complementair, of werken ze elkaar tegen? Hoe ga je daarmee om?

	Impact	Situatie
WELVARENDE STAD		
EGALE STAD		
VOORZIENENDE STAD		
VRIJE STAD		

OMSCHRIJVING		STIJL	OP WELKE TREDE(S) BEN JE ACTIEF? EN WAT DOE JE?	HOE EN OP WELKE TREDE(S) WIL JE NOG MEER ACTIEF ZIJN?
Burgercontrole	Direct meebeslissen	Faciliterend		
	Gedelegeerd meebeslissen	Samenwerkend		
	Coproductie	Delegerend		
	Bemiddeling	Participatief		
	Consultatie	Consultatief		
	Informeren	Informierend		
	Therapie	Open autoritair		
	Manipulatie	Gesloten autoritair		
Symbolisch				
Non-participatie				

WERKBLAD – Participatieladder

> Bij OPDRACHT 8.

Participatie gaat over het actief betrekken van belanghebbenden. Deze oefening helpt je kritisch te reflecteren op hoe je participatie hebt vormgegeven en hoe je dat kunt verbeteren. Hoe heb je participatie nu vormgegeven, en hoe kun je dat verbeteren?

AAN DE SLAG!

De ladder van (bewoners)participatie is een model dat Sherry Arnstein in 1969 ontwierp, maar nog altijd helpt om de mate van participatie te bepalen – en helpt om hier kritisch over na te denken: neem je de betrokkenen en hun inbreng wel echt serieus? Of is het toch vooral voor de vorm?

1. Lees de ladder en de acht tredes.
2. Op welke trede(s) van de ladder ben je in deze opgave of dit project op dit moment allemaal actief? Wat is de hoogste trede?
3. Bespreek vervolgens je ambitie: wat is de hoogste trede die je wilt bereiken? Wat is hiervoor nodig?

WERKBLAD – Besluitvormingsprincipes

> Bij OPDRACHT 9.

Procedurale rechtvaardigheid gaat over zeggenschap en over het besluitvormingsproces. Wie kan er eigenlijk meebeslissen?

En volgens welke besluitvormingsprincipes worden beslissingen in jouw opgave of project gemaakt?

AAN DE SLAG!

1. Vul de tabel in. Welk principe pas je toe in welke situatie?
2. Geef aan: waarom doe je dat op deze manier? Omdat het mandaat formeel op die manier is geregeld? Omdat dat nu eenmaal altijd zo gaat? Of omdat dat de meest rechtvaardige manier is?
3. Neem de ingevulde tabel door: in hoeverre draagt deze manier van beslissingen nemen bij aan een rechtvaardig proces?
4. Pak, indien nodig, een nieuwe tabel en vul nu in welke beslisprincipes je op welk moment zou willen toepassen om het proces meer rechtvaardig te maken.

BESLUITVORMING	VOORBEELD	SLOGAN	SITUATIE(S)	JA / NEE	WAAROM?
Bureaucratisch	Ambtenaren	'Als het proces maar klopt'			
Coöperatief	Wooncoöperatie	'We zijn samen verantwoordelijk'			
Deliberatief	Burgerraad	'We gaan eerst samen in gesprek'			
Direct	Referendum	'Jouw stem telt'			
Participatief	Inspraakavond	'Er zijn inspraakavonden'			
Representatief	Gemeenteraad	'Onze belangen worden vertegenwoordigd'			
Technocratisch	Expertpanel	'We vragen het de experts'			

WERKBLAD – Bingo

> Bij OPDRACHT 10.

Voor wie bouw jij eigenlijk? Welke mensen en andere entiteiten heb je tot nu toe meegenomen in je overwegingen? Kom erachter met de Voor-wie-bouw-jij-bingo.

AAN DE SLAG!

-
1. Pak een bingo-kaart. Kruis alle vakjes aan met groepen en belangen die je tot nu toe expliciet hebt meegenomen en meegewogen in je keuzes. Niet smokkelen!
 2. Hoeveel vakjes heb je weggekruist? En wat zegt dit over je opgave of plek? En wie missen er (nog)?

WERKBLAD – Bingo

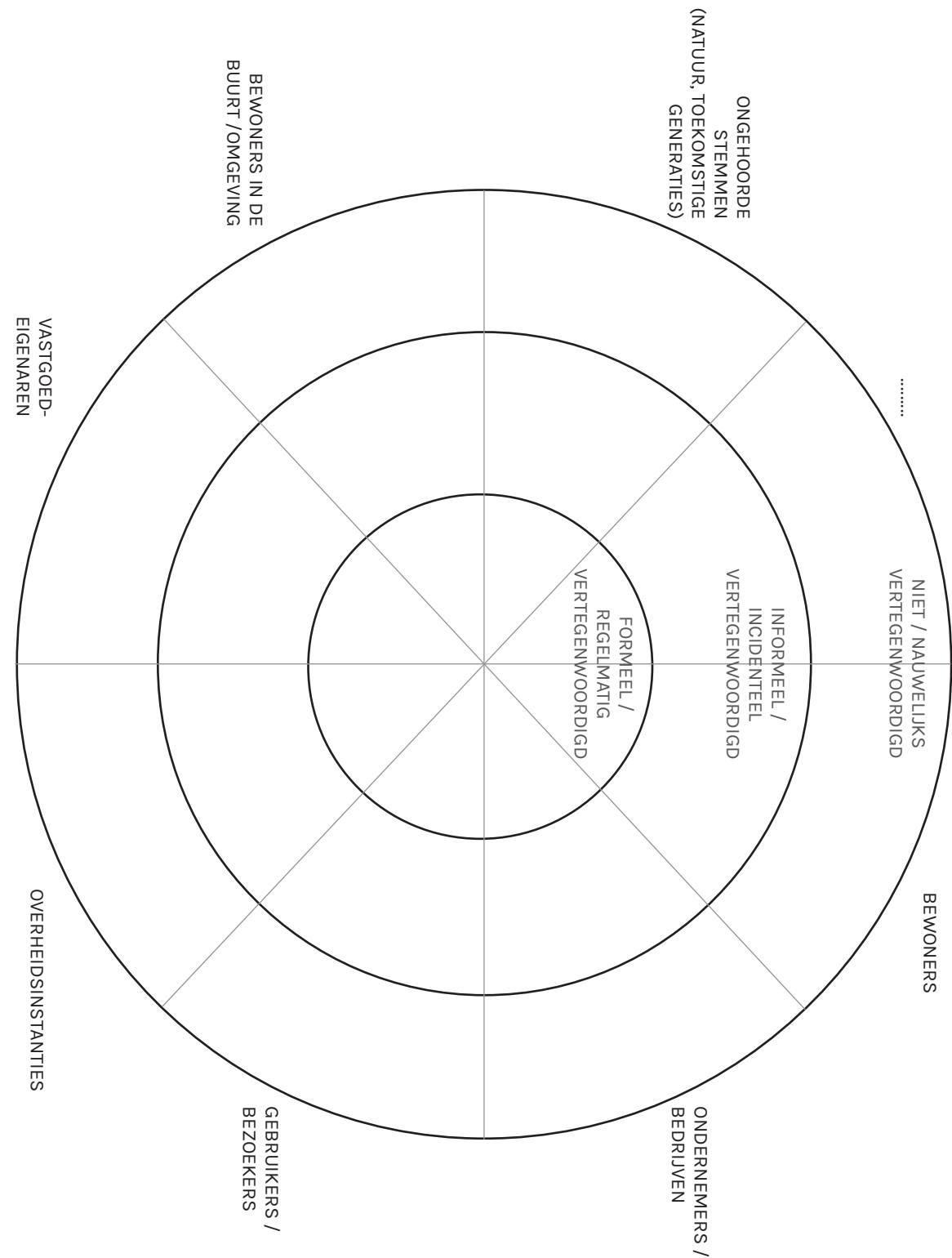
opgave/project

B I N G O				
Starters	Mobiliteit	Flora en fauna	Collectieven	Kunst en cultuur
Retail	(midden) Huur	Grondgebonden	R&D	Woonwerkmilieu
Senioren	Koop	Bedrijvigheid	Sociale huur	Kantoren
Sport	(maatschappelijke) Voorzieningen	Kwetsbare groepen	Zorg	Begeleid wonen
Hoogbouw	Maakindustrie	Zorgbehoeften	Statushouders	Studenten

B I N G O				
Mobiliteit	(maatschappelijke) Voorzieningen	Flora en fauna	Statushouders	Kunst en cultuur
Begeleid wonen	(midden) Huur	Grondgebonden	Logistiek	Woonwerkmilieu
Retail	Zorg	Bedrijvigheid	Kantoren	Sociale huur
Sport	Hoogbouw	Kwetsbare groepen	Koop	Senioren
Starters	Maakindustrie	Zorgbehoeften	Collectieven	Studenten

B I N G O				
Grondgebonden	Mobiliteit	Hoogbouw	Gezinnen	Kunst en cultuur
Retail	Logistiek	Starters	(midden) Huur	Woonwerkmilieu
Senioren	Koop	Bedrijvigheid	Kwetsbare groepen	Collectieven
Expats	(maatschappelijke) Voorzieningen	Zorg	Sociale huur	Optoppen
Flora en fauna	Studenten	Zorgbehoeften	Natuurlijk ontwikkeling	Statushouders

B I N G O				
Starters	Optoppen	Flora en fauna	Collectieven	Statushouders
Retail	(midden) Huur	Onderwijs	Koop	Woonwerkmilieu
Appartementen	Sport	Bedrijvigheid	Sociale huur	Kantoren
Senioren	Logistiek	Zorg	Studenten	Natuurontwikkeling
Hoogbouw	Kunst en cultuur	Zorgbehoeften	Statushouders	Studenten

WERKBLAD – Belanghebbendenwiel

> Bij OPDRACHT 11.

Erkende rechtvaardigheid gaat over gezien en gehoord worden. Wie wordt gehoord, of ten minste, gerepresenteerd of vertegenwoordigd? Hierbij is het handig om eerst te bepalen voor wie je gaat bouwen of ontwikkelen.

AAN DE SLAG!

Met deze opdracht breng je in kaart wie je in dit project erkent en helpt je vooral om alert te blijven op: wie niet!? Wie kan er eigenlijk meebeslissen? Zijn alle stemmen en perspectieven vertegenwoordigd? Wie wordt gehoord, of ten minste gerepresenteerd of vertegenwoordigd?

1. Breng de huidige situatie in kaart van jouw opgave of project: welke belanghebbenden zijn allemaal betrokken en in welke mate? Vul het wiel in bij de verschillende segmenten, waarbij je steeds bepaalt of de desbetreffende stem regelmatig, incidenteel of niet tot nauwelijks is vertegenwoordigd.
2. Bekijk het ingevulde wiel. In hoeverre is het volledig? Het laatste segment is nog vrij om in te vullen voor een type belanghebbenden dat niet staat genoemd.
3. Benoem vervolgens de belangrijkste inzichten. Wat valt er op? Zijn er groepen, individuen of entiteiten die onvoldoende of juist (te) nadrukkelijk worden erkend en vertegenwoordigd?
4. Formuleer tot slot een aantal acties die nodig zijn om de erkenning van belanghebbenden te verbeteren. Kijk hierbij ook expliciet buiten de projectgrenzen!

VERDELING

PROCES

ERKENNING

Korte termijn

Lange termijn

WERKBLAD – Acties

> Bij OPDRACHT 12.

Het werken aan een rechtvaardige stad is nooit af. Het werkboek ondersteunt bij het onderbouwen en verantwoorden van keuzes en het bij werken aan een rechtvaardige stad. Met deze opdracht krijg je inzicht in concrete acties voor jouw opgave of project, verdeeld over de drie dimensies van rechtvaardigheid.

AAN DE SLAG!

In deze opdracht vertaal je de afwegingen die je door het hele werkboek heen hebt gemaakt naar een paar concrete acties voor jouw opgave of project, nu en in de toekomst.

Formuleer voor elk van de drie dimensies de (maximaal) drie belangrijkste acties op de korte en lange termijn.

COLOFON

Tekst en concept: David ter Avest,
Mats Siffels, Gerdien Stoel

Redactie en productie:

Trancity – Simon Franke

Met medewerking van: Max Weghorst en
Marthe Singelenberg

Vormgeving: Meeusontwerpt

Tekstcorrectie: Marianne Lahr

Drukwerk: Flyeralarm

Met dank aan de inbreng van alle andere
actieve CoP'ers de afgelopen jaren, waarvan
we er graag een aantal uitlichten:

Anne Meijer, Bob Knoester, Caroline Combé,
Conchita van Doorn, Jelmar Oomkens,
Lotte Wierikx, Max Smit, Remco Deelstra,
Siobhan Burger, Teddy Uijttewaai,
Wouter Veldhuis.

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt
door financiële steun van de gemeente
Amsterdam, Universiteit Utrecht, Hogeschool
van Amsterdam en Dura Vermeer.

Deze publicatie is gratis te downloaden
via www.coprechtvaardigestad.nl en
www.trancity.nl

Doe je mee?

Heb je vragen, ideeën, suggesties of waarde-
volle voorbeelden? Doe mee! Sluit je aan bij
de CoP Linkedingroep of stuur je reactie naar:
derechtvaardigestad@gmail.com

COMMUNITY OF PRACTICE RECHTVAARDIGE STAD

De Community of Practice Rechtvaardige Stad (CoP) brengt sinds 2023 bewoners, ontwerpers, beleidsmakers en wetenschappers samen. We delen kennis, inspiratie en dilemma's over ruimtelijke rechtvaardigheid in de stad en onderzoeken dit thema via praktijken, theoretische perspectieven, praktische tools en methodes. De CoP is een community voor iedereen die werkt aan ruimtelijke rechtvaardigheid in Nederland. Als CoP leren we van praktijken, van elkaar en zoeken we samen een gemeenschappelijke taal om te komen tot rechtvaardige steden.

De grote ruimtelijke opgaves waar Nederland voor staat vragen om duidelijke keuzes. Maar hoe ga je daarbij om met moeilijke dilemma's en complexe afwegingen? En hoe maak je deze keuzes zo rechtvaardig mogelijk?

De Community of Practice Rechtvaardige Stad (CoP) brengt sinds 2023 bewoners, ontwerpers, beleidsmakers en wetenschappers samen, om kennis te delen, onderzoek te doen, om te leren van elkaars praktijken. In dit Werkboek worden die kennis en ervaring vertaald naar methodes om de praktijk van gebieds- en wijkontwikkeling te voorzien van rechtvaardige dimensies.

Het Werkboek biedt praktische opdrachten, herkenbare voorbeelden en inspirerende reflecties en is er voor gemeentes, woningcorporaties, ontwerpers en planologen, alsook gebiedsontwikkelaars, projectontwikkelaars en andere marktpartijen. Het werkboek is te gebruiken voorafgaand aan een opgave of project, of om onderweg naast elke projectstap te leggen, of juist als evaluatie-instrument achteraf.

Met dit Werkboek van de CoP
kom je tot onderbouwde en verantwoorde keuzes in het werken
aan een rechtvaardige stad.

